

Redaktorowi i autorom książki jubileuszowej należą się słowa podziękowania za wkład w piękny jubileusz Profesora Andrzeja Sylwestrzaka.

HENRYK OLSZEWSKI (Poznań)

Testamenty szljachy i mjaszczan drugoj palowy XVI st., wyd. A.F. Aleksandrawa, V.U. Babkowa, I.M Bober, Belarusskaja Encykłapedyja imja Petrusja Brouki, Minsk 2012, ss. 671.

Do rąk czytelnika trafił przepięknie wydany tom zawierający 116 aktów ostatniej woli szlachty (104) i mieszczan (12) z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Edycja ta została zrealizowana wysiłkiem pracowników Państwowego Archiwum Historycznego Białorusi w Mińsku: Volhi U. Babkowej, Iriny M. Bober oraz Albiny F. Aleksandrawaj. Tom zawiera rezultaty ponaddziesięcioletniej, żmudnej, wymagającej wręcz benedyktyńskiej cierpliwości, kwerendy w księgach grodzkich, ziemskich i magistrackich. Biorąc pod uwagę znaczny wzrost zainteresowania w nauce Ukrainy i Litwy aktami ostatniej woli sporządzonymi na terenach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, a także bogatą akcją wydawania testamentów z terenów Korony prowadzoną przez polskich historyków, przedsięwzięcie białoruskich badaczy należy ocenić bardzo pozytywnie. Pomysł wydawców jest tym bardziej uzasadniony, że najstarsze tego typu inicjatywy sięgają XIX w. i początku XX w., tj. działalności Wileńskiej Komisji Archeograficznej, Iwana Sprogisa czy – nieco później – pracy Ottona Hedemanna. W połowie XX w. wydano fragmenty testamentów w tomie *Belorussija w epochu feodalizma*¹. W ostatnim czasie pojedyncze dokumenty publikowano w wydawanym przy mińskim archiwum periodyku „Archivaryus”; wydawali je także inni białoruscy badacze, m.in. Zmicer Jackiewicz, Natalia Sliż.

Wstęp pióra Volhi Babkowej przedstawia ogólne zasady testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI stulecia, a także podaje dane na temat literatury przedmiotu oraz dotychczasowych edycji testamentów ze wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej. Zasady testowania określiły Statuty Litewskie. Akty ostatniej woli wpisywano do ksiąg ziemskich, grodzkich i miejskich w celu ich uwierzytelnienia, a także umożliwienia pobierania z nich odpisów. Ten ostatni aspekt był szczególnie istotny dla spadkobierców i kolejnych pokoleń potomków testatora, którzy niejednokrotnie musieli walczyć o swoje dziedzictwo. Należy podkreślić, że wpis do ksiąg urzędowych miał charakter zalecenia. Testament nie wniesiony do akt pozostawał dokumentem ważnym pod względem prawnym, jeśli tylko był ostatnim sporządzonym przez testatora przed śmiercią. Recenzowany zbiór testamentów odzwierciedla praktykę wnoszenia testamentów w II połowie XVI w. przede wszystkim do ksiąg ziemskich, jako uprawnionych do wpisów dotyczących spraw ziemi szlacheckiej. Od XVII w. przywilej wieczystości uzyskiwały księgi grodzkie i to do nich z biegiem czasu zaczęło trafiać *gros* testamentów. Poza tym do tych ostatnich ksiąg

¹ *Belorussija v epochu feodalizma*, Minsk 1959, t. 1, Minsk 1960, t. 2.

można było wносить dokumenty przez cały rok, podczas gdy do ksiąg ziemskich tylko podczas kadencji sądu.

Wydawcy bardzo słusznie zamieścili informację o dalszych losach dyspozycji testamentowych, niejednokrotnie można je bowiem śledzić na podstawie ksiąg grodzkich i ziemskich. Na realizację aktu ostatniej woli często wpływała m.in. sytuacja panująca w rodzinie i poszanowanie woli zmarłego, stan majątku, kondycja finansowa testatora, sumienność egzekutorów. Trudno jednak jednoznacznie określić: czy i jakie znaczenie miała pozycja społeczna, prestiż i wpływy testatora. Spory spadkowe toczono bowiem zarówno w rodzinach średniozamożnych, jak i bogatych, wpływowych. Zapewne jednak więcej ich było w tej drugiej grupie. Za cenne i ważne należy uznać zeznanie woźnego uczynione przed księgami grodzkimi brzeskimi, o odczytaniu testamentu Iwana Bielewskiego oraz o zniszczeniu jego sygnetu podczas pogrzebu. Informacja ta zyskuje na wartości po skonfrontowaniu jej z testamentem nieboszczyka, w którym nie uwzględnił on żadnych dyspozycji funeralnych. Przykład ten ukazuje, że czasem rzeczywistość odbiegała od wytycznych testamentowych, a dane zawarte w aktach ostatniej woli mogą być fragmentaryczne.

Dokumenty zaczerpnięto z 30 ksiąg kancelaryjnych przechowywanych w 8 zespołach archiwalnych Państwowego Historycznego Archiwum Białorusi w Mińsku: brzeskiego sądu grodzkiego i ziemskiego, witebskiego sądu ziemskiego, mohylewskiego magistratu, mińskiego sądu grodzkiego, słonimskiego sądu grodzkiego i ziemskiego oraz nowogródzkiego sądu ziemskiego. Dobór ksiąg wynikał oczywiście ze stanu ich zachowania. Księgi sądu grodzkiego witebskiego, połockiego, nowogródzkiego, oszmiańskiego i pińskiego nie dotrwały do naszych czasów. Podobnie stało się z księgami ziemskimi mińskimi, nowogródzkimi, oszmiańskimi, połockimi, pińskimi, a także księgami magistratów miast z interesującego nas obszaru. Olbrzymia większość testamentów – 45 pochodzi z ksiąg słonimskiego sądu ziemskiego; 10 ze słonimskiego grodzkiego sądu; 15 z ziemskiego sądu witebskiego; 3 z grodu mińskiego; 2 z ziemstwa brzeskiego; po 1 z sądu grodzkiego brzeskiego i nowogródzkiego sądu powiatowego. Wydawcy deklarują, że spośród testamentów znajdujących się w opracowywanych przez nich jednostkach archiwalnych pominieli 18 dokumentów, których stan zachowania, fragmentaryczność tekstu uniemożliwiły ich edycję, zaś 3 z nich odkryto wtedy, gdy stopień zaawansowania prac nad tomem wykluczał możliwość powiększenia jego zawartości. W tej grupie znajduje się akt ostatniej woli kniazia Pawła Druckiego Lubeckiego z 26 czerwca 1596 r., którego pominięcie nie jest wielką stratą, ponieważ został dobrze wydany w XIX w. przez Komisję Archeograficzną².

Wydawcy zrezygnowali z publikacji testamentów mieszczan mohylewskich wydanych w 39 tomie serii „Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju dlja razbora drevnich aktow”³. Jednak bez odpowiedniej adnotacji o tym fakcie, u czytelnika pozostaje wrażenie, że do ksiąg magistrackich mohylewskich

² *Istoriko-juridiczeskije materialy izwleczennyje iz aktowych knig* (dalej: IJM), Witebsk 1890, t. 20, nr 89, s. 470-477.

³ *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Kommissieju dlja razbora drevnich aktow* (dalej: AVAK), t. 39, Wilna 1915, nr 7, 221, 244, 380, 410, 600, 608, 748, 848, 943, 945, 1035.

wpisano jedynie 9 testamentów mieszczańskich. Spośród testatorów, którzy wnieśli swe rozporządzenia do ksiąg mohylewskiego magistratu, a które nie zostały dotychczas wydane drukiem, brakuje: Dymitra Apanasowicza Zołobajewa; bezimiennego Nawumowicza, Porasi Stepanowej⁴. W wydawnictwie znalazły się natomiast dokumenty wcześniej publikowane w serii AVAK, o czym wydawcy informują czytelnika we wstępie, a także zamieszczają odpowiednią adnotację przy poszczególnych dokumentach. Biorąc pod uwagę brak stałych zasad wydawniczych w publikacjach Komisji Archeograficznej, ponowne opracowanie tych źródeł wydaje się całkowicie uzasadnione. Gwoli zachowania konsekwencji podobnie należało postąpić z testamentami mieszczańskimi wydawanymi w AVAK. W kilku przypadkach zabrakło informacji o wcześniejszej edycji testamentów. Dotyczy to aktu ostatniej woli Ilji Pawłowicza Worotyńca, wojewody smoleńskiego Wasyla Tyszkiewicza – zarówno 3 jego samodzielnych testamentów, jaki i rozporządzenia majątkowego wydanego wspólnie z żoną Anastazją⁵. Wobec ogromu zaprezentowanego materiału należy uznać, że powyższe mankamenty nie umniejszają wartości recenzowanego wydawnictwa.

Większość testamentów została sporządzona przez średnią szlachtę władającą kilkoma wioskami i niewieloma chłopami. Akty ich ostatniej woli są bardzo cenne, ponieważ do dziejów tych grup ludności zachowało się bardzo mało źródeł innego rodzaju. Do osób wpływowych wśród testatorów należy zaliczyć wojewodę smoleńskiego Wasyla Tyszkiewicza, królewskiego marszałka i podkomorzego oszmiańskiego Jana Pałuskiego. Na uwagę zasługują także testamenty członków znaczących rodów: Połubińskich, Sapiehów czy Kisków. Spośród testatorów–mieszczan do elity miejskiej należy zaliczyć burmistrza mohylewskiego Kuźmę Jesmanowicza. Ze względu na ubóstwo źródeł dotyczących hierarchii unickiej w końcu XVI i XVII w., za niezwykle wartościowy należy uznać testament ewangelika Szczęsnego Rutskiego, ojca unickiego metropolity kijowskiego Józefa Welamina Rutskiego z 1587 r., w którym testator nakazuje wychować swoje dzieci w wierze ewangelickiej. Testament zawiera także informacje o koligacjach rodzinnych i zasadach przekazania dzieciom ojcowizny.

Ramy chronologiczne opublikowanych źródeł obejmują okres 1559-1600, na który przypadła m.in. wojna inflancka i złożona sytuacja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim. Panoramę wyznaniową tych czasów oddaje zróżnicowanie wyznaniowe testatorów, wśród których dominowali oczywiście prawosławni – 55, następnie katolicy – 21. Pojedyncze akty ostatniej woli należały do protestantów – 3 oraz muzułmanów – 2. Konfesji 35 testatorów nie udało się ustalić, ponieważ nie zamieścili oni w aktach ostatniej woli „wyznania wiary” ani szczegółów dotyczących miejsca pochówku czy obrządku, w którym miał się odbyć. Poważna część z testujących identyfikowała się ze swoją religią, żądając pochówków przy rodzimych cerkwiach, monasterach i kościołach. Wytypowane przez testatorów miejsca

⁴ Nacyjonalny Gistaryczny Archiw Respubliki Belarus (Minsk), f. 1817, op. 1, nr 2, k. 199v-200v; *ibidem*, nr 1, k. 199-199v, k. 129-129v.

⁵ IJM, t. 20, nr 87; AVAK, t. 22, nr 570, 629, 569; *Archeograficeskij sbornik dokumentow otnosjaszczesja k istorii sewierozapadnoj Rusi, izdawajemyj pri upravlenii Wilenskogo uczebnogo okruga*, Wilna 1890, t. 9, nr 23.

złożenia ciała: pod drzewami, w pobliżu domów ukazują przywiązanie do rodzimych stron. Testatorzy chcieli często spocząć obok swych antenatów, co wynikało z chęci eksponowania przynależności do rodu. Do rozporządzenia majątkiem zmuszała ich często ciężka choroba lub starość, ale zawsze kierowali się potrzebą uregulowania swych spraw majątkowych przed śmiercią, aby zapobiec rodzinnym konfliktom i nie narażać majątku na uszczerbek. Rozumienie śmierci i stosunek do niej mieszkańców ziem białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, pomimo różnic wyznaniowych, nie odbiegało od innych obszarów dawnej Rzeczypospolitej.

Opublikowane testamenty dostarczają wielu interesujących przykładów praktyki prawa prywatnego, m.in. związanych z doбором świadków, okolicznościami testowania, z kilkakrotną zmianą testamentu, jak to zrobił Wasyl Tyszkiewicz wojewoda smoleński. Można dodać, że przytoczone w zbiorze testamenty nie są jego najstarszymi. Najwcześniejszy znany akt ostatniej woli Tyszkiewicza pochodzi z 8 VIII 1567 r.⁶ Źródła ukazują wytyczne względem działów majątkowych i zastosowania w praktyce zaleceń nieoddalania majątku od naturalnych potomków, realizowania wytycznych dzielenia dziedzictwa po równo między potomkami płci męskiej i wyznaczania posagu córkom. Dostarczają także informacji dotyczących relacji majątkowych małżonków, np. zapisów wiana, dożywocia itp. Należy jednak uwzględnić charakter dokumentu, który przedstawia przede wszystkim intencje testatora, natomiast nie informuje o ich realizacji przez egzekutorów aktu ostatniej woli lub spadkobierców.

Za zaletę należy uznać to, że wydawcy wyszli naprzeciw wymogom nowoczesnego edytorstwa źródłowego, opracowując teksty testamentów na podstawie nowych instrukcji wydawniczych i przystosowując je do gramatycznych i ortograficznych zasad współczesnego języka białoruskiego⁷. We wstępie poinformowano czytelnika o fonetycznych odpowiednikach znaków cyrylicy niewystępujących we współczesnym alfabecie białoruskim.

Tom zawiera również bogaty materiał ilustracyjny przedstawiający przepiękne przykłady litewsko-ruskiego skoropisu, pieczęcie szlacheckie odcisnięte pod testamentami, a także fotografie samych ksiąg kancelaryjnych. To wszystko stanowi doskonałe uzupełnienie wydanych w książce dokumentów.

Do obiegu naukowego włączono cenny pod względem poznawczym materiał źródłowy, przydatny historykom zajmującym się dziejami mentalności, relacjami rodzinnymi, prawem spadkowym, genealogią, dziejami Kościołów chrześcijańskich, a także historią gospodarczą. Dla badaczy polskich tym bardziej ciekawy, że w polskiej historiografii badań nad testamentami w dalszym ciągu w bardzo małym stopniu wykorzystuje się źródła cyrylicy. Prezentowane wydawnictwo stanowi interesującą i wartościową odpowiedź na potrzebę zbiorowych edycji testamentów ze wschodnich terenów dawnej Rzeczypospolitej.

WIOLETTA ZIELECKA-MIKOŁAJCZYK (Toruń)

⁶ Lietuvos mosklų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (Vilnius), f. 21, nr 1009, k. 1-3.

⁷ *Metadacyjnyja rekomendacyi po publikacyi rukopisnych aktawych kirylicznych krynic u Belarusi (XIII-XVIII stst., peryjad Wjalikaga knjastwa Litowskaga*, red. A.I. Hrusza, Minsk 2003, ss. 168.